

‘Waar blijven de jongeren?’

IVO MICHIELS’ LEZING VAN GERARD WALSCHAP IN DE JAREN VEERTIG EN VIJFTIG: VAN (VERHALEND) LEZEN TOT (EXPERIMENTEREND) SCHRIJVEN

Yves T’Sjoen (Universiteit Gent)

Gerard Walschap publiceerde in het jaar van *Genezing door aspirine* (1943) zijn romantheoretisch pamflet *Voorpostgevechten*. In zijn apologie voor een dynamisch, voortsnellend feitenverhaal, zonder redundanties en remmende stijlversierselen, wijdde hij enkele beschouwingen aan de literaire kritiek van zijn tijd.¹ Walschap hekelde de contemporaine kritiek omdat die niet alleen vaktechnisch tekort schoot, en geen aandacht had voor de specifieke compositie van de roman. Daarenboven noemde hij de kritiek onbevoegd omdat ze alleen oog had voor taal en voor stijl. Hiertegenover plaatste Walschap zijn vademecum van een *relevante* kritiek. Naast vakkundigheid eiste hij aandacht voor ‘de ideële inhoud van de kunst’, dus de levensbeschouwelijke boodschap, en een niet-geconditioneerde vrijheid voor de criticus. Walschap schreef zijn ‘gemeenschapskunst’ vanuit een gevoel van idealistische oprechtheid, een engagement - met de bedoeling ‘het land schoner te maken’, in de lijn van August Vermeylen -, met een belerende functie, een opvoedkundig doel. In zijn opstel ‘Walschaps romantheorie: *Voorpostgevechten* tussen avant-garde en classicisme’ wees Jean Weisgerber op twee toetsstenen die Walschap hoog schatte voor een literaire beoordeling: ten eerste ‘de portee van de tekst’, d.w.z. het algemeen menselijke aspect, het humane karakter van de roman. Ten tweede gold de technische vaardigheid van de schrijver als een *poeta faber* of een ambachtsman als maatstaf voor een geslaagd romanproject.²

Kortom, Walschap stelde in *Voorpostgevechten*, uit onvrede met de tekortkomingen van de contemporaine academische kritiek, criteria voorop voor een andersoortige evaluatie, een meer empathische lezing van literatuur. Uiteraard stond hem *zijn* literatuur voor ogen, *zijn* opvatting over acceptabele romankunst. Critici moesten voortaan letten op coherentie en dynamiek (dat is de vaart die vanuit de eerste regel van de roman moet worden ‘ontketend’), op functionaliteit, waarin de handeling centraal stond, en zij moesten vooral oog krijgen voor kunst die het Leven wilde herscheppen, een *vitalistische* kunst die ‘schoonheid in, door en voor het Leven’ centraal stelde.³

Voorpostgevechten biedt een inkijk in de expliciete - tekstexterne - poëtische stellingname van Walschap in de begin jaren veertig.⁴ Tegelijk presenteert de tekst, als een interludium, zijn visie op de literaire kritiek. Een criticus moest blijkbaar vooral zelf een schrijver zijn, en weten wat een roman tot een roman maakt, wat zogenaamd 'eigen' is aan het genre. Walschaps romanggenre, welteverstaan.

Vijf jaar na de uitgave van *Voorpostgevechten*, meer bepaald in juli 1948, trad in de Vlaamse katholieke pers een weifelend, zoekend Vlaams criticus op het voorplan. Ivo Michiels, schrijver en recensent, liet zich niet lichtzinnig leiden door Walschaps expliciete poëtica, in tegenstelling tot vele tijdgenoten die zich in hun lezing van Walschaps literaire werk hebben laten sturen door expliciete (intentionele en literatuurkritische) uitspraken van Walschap zelf.⁵ Hij zou in 1949 debuten als romanschrijver, en zocht naar een eigen stijl, een houding in het eigentijdse literaire klimaat, zeg maar eigen toetsstenen. Michiels zou vanaf juli 1948 niet alleen getuigen van een niet te stillen leeshonger, met wekelijks uitvoerige recensies van Vlaamse en buitenlandse literatuur. Tegelijk ontwikkelde hij een bepaalde visie op literatuur, die van katholiek-traditionalistisch heel geleidelijk evolueerde naar 'existentialistisch', vernieuwend en grensverleggend. Maar ook die schets van het parcours klopt niet helemaal. Voor Michiels dekte het diffuse begrip 'existentialisme' een brede lading.⁶ De uiteenlopende opvattingen van S. Dresden (in *Existentie-philosophie en literatuurbeschouwing*, 1946) en H.A. Gomperts ('De zeep en de klaproos', in *Jagen om te leven*, 1949) mogen daar een contemporaine illustratie van zijn; het is in ieder geval een term die al vroeg tot Michiels' vaste vocabularium zou gaan behoren. Aanvankelijk met een negatieve connotatie, in de betekenis van 'epigonisme, pose, gemaaktheid, nihilisme, miserabilisme'.⁷ In zijn eerste kritieken brak hij een lans voor de internationale katholieke roman, later bepleitte hij de 'existentialistische' roman, meer in het bijzonder de *christelijk-idealistische* variant in de trant van filosofen als Søren Kierkegaard en Karl Jaspers, d.w.z. de roman in de lijn van Albert Camus en Heinrich Böll, en dus niet van het nihilisme van Jean-Paul Sartre.⁸

De kritieken van Michiels zijn vandaag nagenoeg onbekend. Recent zijn ze ontsloten, geïnventariseerd, geëditeerd en geannoteerd. Gezien het statuut van de schrijver is het, zacht uitgedrukt, merkwaardig te noemen dat dit tekstencorpus niet eerder is verzameld, laat staan

bestudeerd. Bart Nuyens en ik stelden het volgende na lectuur van de nagenoeg vierhonderd literatuurkritische opstellen:

Michiels openbaart zich in zijn kritieken als een peilend, zoekend auteur die geleidelijk aan werkt aan de eigen positie die hij de volgende jaren in de Nederlandstalige literatuur zal bekleden. Het katholicisme en de verwerping van het geloof, maar ook de existentiële twijfel, de traumatische oorlogservaringen zullen later op een zeer divergente wijze thematisch en tekstarchitecturaal worden uitgewerkt in de *Alfa*-cyclus en *Journal brut*. Michiels was er van overtuigd dat de Tweede Wereldoorlog een nieuwe generatie had voortgebracht die zich in alles onderscheidde van de voorgaande en die zelfs over de zuilen heen een bindende kracht bezat. Kwam het generatiegevoel ter sprake dan maakte links of rechts nauwelijks nog iets uit, aangezien alle jongeren zodanig door de jongste oorlog werden getekend, dat er een gapende kloof ontstond tussen hun schriftuur en die van de vooroorlogse generatie. De wijze waarop andere auteurs worstelden met deze thema's vormt meermaals het uitgangspunt voor Michiels' explicitering van het eigen standpunt. Daarnaast draagt Michiels in zijn eerste recensies ook argumenten aan om zich van de psychologische roman tijdens en kort na het interbellum te distantiëren en een documentaire en historische romankunst te bepleiten. Ten slotte bieden deze besprekingen inzicht in de geleidelijke manier waarop het vormexperiment nadrukkelijk op de voorgrond treedt tijdens de rijpingsjaren (jaren veertig en vijftig). Uit het kritisch werk blijkt dat de aandacht voor formele strategieën in literaire teksten steeds toeneemt in de loop der jaren. Pas met *Ikjes sprokkelen*, *Het afscheid* en vooral *Het boek alfa* werd Michiels erkend als een volbloed existentialist.

Michiels' kritische opstellen dateren uit een van de meest verwaarloosde, bijna verdrongen perioden uit de carrière van de schrijver. Jarenlang heeft Michiels zijn werk van vóór *Het afscheid* (1958) als minderwaardig en irrelevant afgeschilderd en de literaire kritiek is hem daarin slaafs en kritiekloos gevolgd. Niettemin gaat het hier ontegenzeggelijk om de Bildungsjaren van de schrijver. En dus een goudmijn voor poëticaal en ander literatuurwetenschappelijk onderzoek.⁹

Michiels publiceerde in 1951 een bespreking van Walschaps roman *Oproer in Congo*, op een moment dat hij zelf nog poëticaal sterk aanleunde bij katholieke romans van Graham Greene, Georges Bernanos, François Mauriac, Stefan Andres, Julien Green en anderen. Het leek me interessant na te gaan welke verschuivingen zich in Michiels' literaire werk hebben voorgedaan, en in welke mate hij zich stilaan heeft verwijderd van Walschaps romanpoëtica. Hoe hij van katholieke traditionalist evolueerde tot een linkse vrijzinnige, of nog anders uitgedrukt: hoe hij aarzelde op levensbeschouwelijke tweesprongen: tussen geloof en ongeloof, rechts en links, traditie en experiment en ook vorm en inhoud (om het voor de gelegenheid even ongenueanceerd,

in absolute categorieën te formuleren). Teneinde Michiels' houding tegenover Walschaps Kongo-roman te kunnen toelichten, schets ik een bondig beeld van Michiels' literaire traject.

1. De ontwikkelingsgang van een schrijverschap

In Vlaanderen is Ivo Michiels ter gelegenheid van zijn tachtigste levensjaar landelijk gefêteerd, tijdens allerlei manifestaties, in paginagrote interviews en besprekingen in kranten, weekbladen en literaire tijdschriften. In Nederland is er geen aandacht besteed aan die verjaardag.

Opmerkelijk is dat dit recente succes, op basis van een biografisch gegeven en een occasionele samenwerking met Tom Lanoye, contrasteert met de wijze waarop Michiels' experimenteerzucht destijds in Vlaanderen is benaderd: een receptiehistorisch overzicht laat gegevens zien die wijzen op oorspronkelijke minachting voor de onconventionele schrijftuur. Maar Michiels heeft school gemaakt, schrijvers als Peter Verhelst, Guido van Heulendonk en Stefan Hertmans hebben zich laten inspireren door het filmische karakter van zijn schrijftuur (het werken met 'sequenties'), het zintuiglijke componeren met woorden, het fragmentarische, verspringende schrijfprocédé (het *zappen* van de ene vertelling naar de volgende narratieve structuur en de creatie van allerlei associatieve verbanden).¹⁰ En in de essaybundel *Nee, maar het gebeurt* spreekt de Nederlandse dichter en essayist Lucas Hüsken zijn waardering uit voor Michiels' werk, in een diepgravende analyse van Michiels' *Journal brut*-boek *Prima materia*.¹¹

In het beperkte onderzoek naar Ivo Michiels' auteurspoëtica¹² is geen specifieke aandacht besteed aan de expliciet poëtische stellingname van de schrijver in de circa vierhonderd literatuurkritische en ruim honderd kunstkritische opstellen die in de periode juli 1948 - oktober 1957 in de Antwerpse katholieke krant *Het Handelsblad* (of 'het Ganzeke') zijn gepubliceerd. De weinig omvangrijke, literatuurwetenschappelijke studie van Ivo Michiels' werk spitst zich toe op de thematische en compositorische aspecten van beide romancycli, de *Alfa*-cyclus (1963-1979) en de tiendelige roman fleuve *Journal brut* (1983-2001), in de terminologie van Hugo Bousset in *Grenzen verleggen. De Vlaamse prozaliteratuur 1970-1986* respectievelijk een 'taalkritisch' en een 'taalcreatief' opus.¹³ De kritieken in *Het Handelsblad* zijn geschreven in een vroege fase van Michiels' scheppend werk, grosso modo de periode die de genese van de romans *Het vonnis*

(1949) en *Het afscheid* (1957) omvat. Van de romans en novellen die Ivo Michiels in die periode concipieerde, met onder meer *Zo, ga dan* (1949), *Kruistocht der jongelingen* (1951), *Spaans capriccio* (1952) en *De ogenbank* (1953), heeft hij later meermaals afstand genomen. Toch werpt een studie van die vroege romans een licht op de geleidelijke ontwikkeling van Michiels' experimentele schrijftuur. Tekstfragmenten, personae of themata uit *De ogenbank* en *Het afscheid*, maar ook een verhaal als 'Straks om middernacht' (1955), zijn later hernomen en/of gerecycleerd in de tiendelige romancyclus *Journal brut*, of in de hieraan voorafgaande bundel *Verhalen uit Journal brut*, met een expliciterend 'Nawoord' (dat pas vanaf de vijfde druk is opgenomen). In die epiloog is de conceptuele basis voor het tiendelige 'taalcreatieve' of eclectische opus al gelegd. En ook de verhalen 'Journal brut: Ikjes sprokkelen' (genese: 1956, eerste publicatie in *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, januari 1957) en 'Albisola mare, Savona' (genese: 1958) kregen later een nieuwe bestemming in *Journal brut*. (respectievelijk in deel 1, *De vrouwen van de aartsengel*, 1983; en in deel 7, *Daar komen scherven van*, 1995). Michiels geldt in de Vlaamse literatuur van de afgelopen decennia als een typevoorbeeld van een experimenterend 'opusschrijver', een auteur die autoreferentiële verwijzingen integreert in nieuw proza, die teksten assembleert met oud(er) materiaal en nieuwe betekeniskaders ontwerpt of eigen werk becommentarieert en/of op een andere manier contextualiseert.

2. De profilering van een beginnend criticus

Een studie van Michiels' literatuur- en kunstkritische opstellen in de jaren veertig en vijftig werpt weer een ander licht op die geleidelijke groei van een oorspronkelijk traditionalistisch georiënteerd schrijver naar het 'grensverleggende' (Bousset), 'andere' (Polet) of experimentele proza van de jaren zestig. Precies in die vele recensies, die een steeds programmatischer inhoud krijgen, tracht de schrijver een specifieke positie in het literaire landschap te verwerven en hij toetst eigenlijk voortdurend de eigen schrijfarbeid aan talrijke (tegen)voorbeelden.

De bijna vierhonderd literatuurkritische opstellen die Ivo Michiels tussen 26 juli 1948 ('Kapel der Gevangenis') en 8 oktober 1957 ('In het stille centrum van de tyfoon. Richard Friedenthal: "Die Welt in der Nuszschale"') in *Het Handelsblad* publiceerde, vormen samen met de honderd en tien kunstkritische teksten (oktober 1951-oktober 1957) het corpus van Michiels'

vroegste kritische schrijfarbeid. De teksten ontstonden tijdens de leerjaren van de schrijver en dragen in zich, in de brede context van een traditionele romantische opvatting over (katholieke) literatuur, de eerste kiemen van een experimentele schriftuur, die pas vanaf 'Ikjes sprokkelen' geleidelijk tot uitdrukking zal komen en vanaf de jaren zestig de specifieke eigen(zinnig)heid van Michiels' literaire persoonlijkheid vormt. Zoals gezegd openbaart Michiels zich in deze kritieken als een auteur die geleidelijk aan werkt aan de eigen artistieke positie die hij de volgende jaren in de Nederlandstalige literatuur zal bekleden. In de kritieken komt niet alleen Michiels' waardering voor de internationale katholieke roman aan het licht. Daarnaast publiceerde hij ook bijdragen over de Vlaamse katholieke (probleem)romans, zoals *Angélique* (1949) van Daan Inghelram, *De weerlozen* van Valeer van Kerckhove en *De zure druiven* (1952) van Gaston Duribreux.

Eerst de twijfel aan de heilsboodschap van het katholicisme, later de verwerping van het geloof, de existentiële twijfel, de traumatische oorlogservaringen (zoals behandeld in Duribreux' *De zure druiven*) zijn op een zeer divergente wijze thematisch en tekstarchitecturaal uitgewerkt in de *Alfa*-cyclus en *Journal brut*. De wijze waarop andere auteurs worstelden met deze thema's vormde meermaals het uitgangspunt voor Michiels' explicitering van het eigen standpunt. Daarnaast draagt Michiels in zijn eerste recensies ook argumenten aan om zich van de psychologische roman tijdens en kort na het interbellum te distantiëren (zoals bijvoorbeeld blijkt uit de kritische kanttekeningen bij de psychologisering van personages in *De weerlozen* van Valeer van Kerckhove). Daartegenover plaatste hij een documentaire en historische romankunst. Ten slotte bieden deze besprekingen inzicht in de geleidelijke manier waarop het vormexperiment en de idealistische tendens nadrukkelijk op de voorgrond treden tijdens de rijpingsjaren (dus de jaren veertig en vijftig). Uit het kritisch werk blijkt dat de aandacht voor formele strategieën in literaire teksten steeds toeneemt, en dat ook de recensies zelf als *format* experimenteler vormen gaan aannemen (ze illustreren bijvoorbeeld het reductieprincipe dat later bepalend zal worden voor Michiels' schrijfstijl). Naast een studie van de ontwikkelingen van thematiek, poëtische profilering en vormelijke aspecten levert een onderzoek naar de literaire kritiek van Michiels ook gegevens omtrent mens- en maatschappijbeeld. Ze geven een aanzet voor een invloedenstudie (met bijvoorbeeld de nadruk op de rol van de nouveau roman in de Franse literatuur en de existentialistische roman van de jaren vijftig).

3. Michiels over Marnix Gijsen, Willem Elsschot ...

Michiels heeft in 'Het Ganzeke' drie kritieken gewijd aan nieuwe boekuitgaven van Gerard Walschap. Hieruit spreekt vooral waardering van de jonge schrijver voor Walschaps avant-gardistische, expressionistische literatuur. Later, op 14 juli 1958, schreef Michiels een brief naar Walschap, ter gelegenheid van diens zestigste verjaardag, waarin hij terugblikte op die bewondering. Medio 1958 had Michiels al ruim een half jaar ontslag genomen als journalist-redacteur van *Het Handelsblad* - de krant zelf was overgenomen door *De Standaard* -, én hij werkte op dat moment voor de socialistische uitgeverij S.M. Ontwikkeling. Vanaf augustus zou hij zich vestigen in de kantoren van Ontwikkeling/Excelsior en hij werkte als redacteur van het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* (hoewel hij al sinds februari 1958 hand- en spandiensten verrichtte voor het tijdschrift).

Ik herinner me nog de jaren '39-'40. Ik was toen lid van een katholieke studentenbond. Ze deden me zweren nooit, nooit een boek van Walschap te lezen. Toen ben ik uit de bond gegaan en begon, in 't geheim, zelf te schrijven. Niet op z'n Walschaps, maar toch op de een of andere manier door hem gedreven. Ik moet daar nu allemaal aan denken en ik geloof zo, dat uw invloed destijds als avant-gardist groter is geweest dan alleen maar literair. Wij waren nog jong om álles te begrijpen, maar het is zeker dat, zonder u, Vlaanderen vandaag niet zou zijn wat het nu is.¹⁴

Ivo Michiels, die debuteerde onder zijn geboortenaam Rik Ceuppens, was in 1946 medeoprichter en redacteur van het traditioneel, rechts-katholieke maandblad *Golfslag* (1946-1950). In de vooroorlogse jaren en tijdens de bezettingstijd streefde hij naar een literatuurvorm die balanceerde tussen traditie en experiment, tussen 'avant-garde' (maar dan in de lijn van Walschaps vroege werk) en het classicisme. Die tweede pool was in zijn vroegste literaire werk zonder twijfel het meest nadrukkelijk aanwezig. Geleidelijk zou Michiels zich afkeren van de katholieke kerk. Evenwel niet zo drastisch als hij zelf aangaf in een vraaggesprek met Maria Rosseels in *Gesprekken met gelovigen en ongelovigen*. Michiels sprak over de twijfel die 'nà de tweede wereldoorlog [is] begonnen, rond de jaren '49-'50. En het heeft geduurd tot ongeveer 1956. Ik was toen zesentwintig'.¹⁵ In november 2003, in een interview met Bart Nuyens voor *ZL* (thans *Zacht Lawijd*), nuanceerde Michiels:

Ik heb waarschijnlijk in dat gesprek de dingen wat drastischer gezegd dan ze in werkelijkheid zijn. Waarom nu 1956? Dat is zeker niet waar, zelfs al heb ik dat gezegd. De twijfel als zodanig is een bestanddeel van mijn oeuvre gebleven. Misschien niet de twijfel omtrent het al of niet gelovig

zijn, dat is maar een detail van de twijfel. Twijfel zit op een veel dieper en ruimer vlak dan atheïst zijn of niet.¹⁶

Tijdens datzelfde vraaggesprek belichtte Michiels ook zijn visie op het werk van Walschap, die zoals hij al schreef in 1958 zoveel betekende voor de Vlaamse literatuur én voor het eigen schrijverschap. Toch mag hier niet worden uit afgeleid dat Michiels Walschap is blijven koesteren; zijn uitspraken in de brief hebben een literair-historische dimensie, ze drukken eerbied en waardering voor een gecanoniseerd schrijver uit. Op dat ogenblik was Ivo Michiels al danig weg geëvolueerd van Walschap. In het volgende fragment stelt onze schrijver Elsschot tegenover Walschap; waar Walschap aanvankelijk zijn voorkeur wegdroeg (en dan spreek ik over 1952), zou hij later (in 1957), zo traag en langzaam als zijn geloofsafval evolueerde, het proza van Elsschot hoog schatten. Niet het werk van de cynicus, maar van de idealist die door zijn vorm, die door de stijl van zijn teksten spreekt. In dit opzicht is 1957 zonder meer een kenteringsmoment in Michiels' poëtische ontwikkeling. Het jaar dat hij de roman *Het afscheid* publiceert, markeert de schoorvoetende verschuiving van klassiek-narratief proza naar symbolisch geladen literatuur. Tegelijk ontwikkelt de schrijver een eigenzinnige visie op het existentialisme en hij gaat vanaf de genese van 'Ikjes sprokkelen' resoluut de experimentele toer op. Vorm krijgt de voorrang op de inhoud. Daarenboven valt Michiels' afscheid van *Het Handelsblad*, en het verdwijnen van de katholieke krant, en daarop aansluitend zijn redacteurschap van *Ontwikkeling*, samen met dat scharniermoment. In 1957, naar aanleiding van een huldestuk voor Elsschots vijfenzeventigste verjaardag, roemt hij de schrijver, voornamelijk omwille van zijn stijl.

Wij stonden bij aanvang dicht bij Walschap dan bij Elsschot, hoewel wij hem niet mochten lezen op school... en toch stonden wij dicht bij Walschap, waarschijnlijk omwille van het primitieve rebelse van de man die van het platteland komt. Dat lag ons, omdat onze afkomst ook op het platteland lag. Elsschot daarentegen was de heer uit de stad, in een context die wij niet kenden. Hij schreef over de grote stadsproblematiek en dat sprak ons niet aan.¹⁷

In 1957 had Michiels al verklaard:

[T]eruggaand op mijn herinnering, meen ik toch dat de invloed en de aanspreekkracht van Walschap op ons, jongeren die niet zo lang voor de tweede wereldoorlog begonnen te lezen, groter is geweest dan die van Elsschot. Misschien was onze generatie nog te zeer kind van het expressionisme. De Walschapse zakelijkheid is een andere dan de Elsschotse. In Walschap vonden we een expressionistische trek terug, iets dat ons niet alleen 'lag', maar bovendien een

houvast bood omdat het wortelde in de traditie. Walschap was door en door Vlaams, en hij was een voortzetter. Elsschot was ons meer Nederlands dan Vlaams, en hij was géén voortzetter. Hij was de literaire eenzaamheid die we moeilijk konden 'klasseeren'.¹⁸

Kortom, tussen 1952 en 1957 was Michiels langzaam geëvolueerd naar een esthetisch georiënteerde, existentialistische kunstopvatting, zonder afbreuk te willen doen aan de (tot op heden) blijvende ethische inslag van zijn kunst, terwijl in de vroege jaren van zijn schrijverschap de ideologische of confessionele dimensie primeerde. Stilaan zou de vormpreoccupatie de voorrang krijgen, de aandacht voor een nieuw-zakelijke en meer uitgepuurde (of reductionistische, fragmentarische) schrijfstijl. Dit terwijl Walschap in *Voorpostgevechten* de vormcultus in de Van Nu en Straks-traditie net op de korrel had genomen, ondanks de nuance die hij formuleerde.¹⁹ Michiels heeft zich dus stilaan losgemaakt van zijn leermeester, van Walschaps expliciete en impliciete poëtische premissen, die oorspronkelijk wel de cruciale toetsstenen waren voor zijn ontluikend schrijverschap.

In de periode dat Michiels overwegend traditionalistisch proza schreef, met *Zo, ga dan*, *Kruistocht der jongelingen* en *Spaans capriccio*, publiceerde hij op 5 februari 1952 in *Het Handelsblad* een recensie van Marnix Gijsens roman *Klaaglied om Agnes* (1951).²⁰ Hij stelde resoluut dat schrijvers als Walschap (in *Vaarwel dan*) en Maurice Gilliams als 'zoekers naar verloren gegane zielewaarden [...] duizendmaal waarachtiger' zijn dan Gijsen. Vijf jaar eerder had Michiels zich al nadrukkelijk gedistantieerd van Gijsen. Onder het pseudoniem Jan Albert Reynaert had Michiels voor de Noodhoorn-reeks van uitgeverij Oranje de brochure *Hedendaagse Jeugdproblemen* geschreven. De tekst is uiteindelijk afgedrukt in *Golfslag*. Hierin kapittelde hij Jan-Albert Goris, geboortenaam van Marnix Gijsen, die in het essay *Over het Vlaamse genie* de Vlaamse volksverbondenheid had geridiculiseerd. Michiels betreurde Gijsens metamorfose van idealistisch zoeker naar 'negativistische arrivé'.²¹ In zijn recensie van *Klaaglied om Agnes* voegde hij nog toe: 'Zelfs aan de minst gelukte werken van Walschap voelt men aan dat zij móesten geschreven worden, dat het de auteur een ontlasting en een voorlopige bevrijding is geweest ze te kunnen schrijven'. En hij sloot na een uitvoerige beoordeling af met:

[...] zo verkies ik Walschap's praegnante hartstocht boven Gijsen's koele kultuur, verkies ik ook Elsschot's verdoezelde innigheid (herlees *Tsjip* eens) en meesterlijke vormgeving boven Gijsen's

cerebraliteit en gewild sarcasme. En wat de schrijftuur, stijl en woord, aangaat - dus Gijsen's grootste kracht - ook ten deze blijft hij m.i. ver beneden het subtiële, indringende, juist gedoseerde maar nimmer kille proza van Maurice Gilliams.

In het licht van de poëtische tegenstelling tussen Walschap en Gilliams²² is het merkwaardig te lezen dat de jonge Michiels precies beiden noemt, naast Elsschot, om zijn afwijzing van Gijsen's proza toe te lichten. Michiels baande duidelijk nog zijn weg: Gilliams, Walschap en Elsschot noemde hij in één adem; een decennium later zal hij zich – weliswaar op andere gronden – van Walschap distantiëren en resoluut voor de schrijftuur van Elsschot opteren.

4. ... en over drie literaire teksten van Gerard Walschap

In de kritieken die Michiels tussen januari 1949 (*Zwart en wit*) en mei 1954 (*De graaf*) aan drie boeken van Walschap wijdde, kunnen we die geleidelijke verschuiving volgen. Ze bieden een inzicht in de wispelturige tekstexterne stellingname van een weifelend auteur. In het bestek van deze bijdrage wil ik niet uitvoerig ingaan op de besprekingen van *Zwart en wit* (1948) en *De graaf* (1953). Over de eerst vermelde controversiële roman, waarin Walschap eigen oorlogservaringen en morele standpunten verwerkte, en uitspraken doet over de contemporaine houdingen tegenover katholicisme en vrijzinnigheid, schreef Michiels in scherpe bewoordingen. Michiels, die in zijn kritische opstellen steeds de idealistische tendens in literatuur onderzocht, vond de behandeling van de collaboratie- en repressieproblematiek 'al te simplistisch'.²³ Hij betreurde in het bijzonder de afwezigheid van het type van 'de Vlaamse collaborerende idealist'. Wellicht speelde hier Michiels' eigen - nog steeds grotendeels onopgehelderde - oorlogsverleden mee, zijn gevangenschap (op vooralsnog onduidelijke gronden) in de St.-Bernardusabdij van Hemiksem, die na de oorlog als interneringskamp was ingericht.²⁴ Kortom, Jos Borrés stelling dat de roman '[v]oor al in Nederland [...] grote weerstanden op[riep]', gelieerd met 'verschillende historisch-culturele achtergronden in Noord en Zuid', kan met Michiels' kritiek enigszins worden bijgesteld.²⁵

Ik vestig hier de aandacht op Michiels' lezing van Walschaps Kongo-roman *Oproer in Congo* (1951), de roman die in hetzelfde jaar van *Zuster Virgilia* verscheen. Merkwaardig overigens dat die al te vaak nogal tendentiekus gelezen *Zuster Virgilia* niet door Michiels in een aparte

bespreking is beoordeeld. Het boek dat volgens Jos Borré ‘een samenvatting van Walschaps emotionele overtuigingen uit deze tijd’ biedt, is wel eens voorgesteld als Walschaps boek van inkeer, zijn terugkeer naar de katholieke kerk, een soort ‘heiligenleven’.²⁶ Michiels focuste op *Oproer in Congo*. De roman is geïnspireerd door Walschaps studiereis van ongeveer twee maanden in Belgisch Congo en is opgedragen aan zijn overleden broer-missionaris.²⁷ De verteller voorspelt de neergang van het kolonialisme, op een moment (begin jaren vijftig) dat de eerste onafhankelijkheidsverschijnselen zich manifesteerden. Die verteller doet in het licht van een hedendaagse maatschappelijke discussie krasse uitspraken over de botsing der zwarte en blanke culturen: de zwarte cultuur is gebaat bij een blanke overheersing, er is sprake van een blanke superioriteit. Jos Borré wees er in *Rebel en missionaris* op dat het boek niet tot die ideologische parafrase mag worden gereduceerd, maar tegelijk een blijk is van Walschaps vooruitgangsoptimisme, zijn geloof in de universele broederschap en, in het verlengde daarvan, van de missioneringsopdracht van het blanke ras.²⁸ Ivo Michiels loofde *Oproer in Congo* in zijn bespreking ‘[n]aar vorm en visie’ en noemde het boek ‘onvervalst Walschap, in velerlei opzicht brilant en meesterlijk, het spoor houdend dat met “Zuster Virgilia” reeds werd aangeduid, nl. een humane demonstratie van, haast een pleidooi voor verdraagzaamheid en naastenliefde’.²⁹ Toch tekende hij ook bezwaren aan: ‘te geïmpoviseerd’ (zoals hij ook al vond van *Zwart en wit*), ‘te kunstmatig’. Duidelijk is alvast dat Michiels de roman ook las als idealistische getuigenis van broederschap en een apologie voor begrip en naastenliefde. Maar tegelijk als een belerend boek over de culturele ontvoogding van de zwarte volkeren. Immers, ‘de schrijver [laat] zijn didactische bekommernissen de vrije teugel’. Michiels apprecieert de polyfone opzet van de roman, de veelheid van standpunten die de zeventien blanken in de roman verkondigen. Meer nog, hij ondersteunt de stelling dat ‘wanneer de zwarte tot opstand komt, [dat dit] zal zijn omdat wij de ons toegestoken hand niet hebben gedrukt’. Kortom, Michiels bewierookte in zijn bespreking de ‘humanistische tendenz’ van *Oproer in Congo*. Daartegenover plaatste hij het gebrek aan vernieuwing, een standpunt dat hij de volgende jaren vaker zal gebruiken tegen Walschap, voor hij het experiment zelf omarmt en de kant van Elsschot kiest: ‘Dat de schrijver zijn accenten legt met de oude middelen en er in *Oproer in Congo* geen sporen van vernieuwing aanwezig zijn, is een van de redenen waarom de roman niet direct verrast of overrompelt’. Als hij bijna een jaar later de novelle *De graaf* bespreekt, trouwens in gunstige zin, met oog voor

Walschaps behandeling van ruimte en tijd, kan hij niet nalaten op te merken: ‘Ik ben er mij van bewust dat [...] in Walschap’s werk [...] van het nieuwe tijdsbegrip en de zogenaamde “onsamenhangendheid” waarmee de moderne kunst het leven schildert, [...] we bij deze schrijver maar weinig terug [vinden]’.³⁰ En hij concludeert, meer van zichzelf prijsgevend dan op het eerste gezicht lijkt: ‘dit werk [blijft] een modern karakter dragen en [het] kan de jongeren die reeds in een andere dan de traditionele richting zoeken, nog immer aanspreken en boeien’. Michiels miste vooral ‘een spiegel van de eigen onrust’ in *De graaf*,³¹ kortom het ontbrak de novelle aan een existentialistische tendens zoals hij zich die op dat moment, medio 1954, voorstelde. De gemeenschapskunst, in de lijn van Walschap, had plaats geruimd voor de idealistische (of christelijk-personalistische) existentialistische roman,³² die meer op vormvernieuwing was gebouwd. ‘Dát mis ik: de bedreiging. Het geeft het verhaal iets simplistisch, het maakt de sereniteit van een onverstoorbaarheid waartegen de geest zich verzet’. Tot slot wees Michiels, zichzelf verontschuldigend tegenover zijn lezerspubliek, op de subjectieve ontboezemingen. Merkwaardig eigenlijk dat een chroniqueur zich excuseert voor het subjectieve karakter van zijn betoog. Daar is dus meer achter te zoeken. Duidelijk is in elk geval dat hij in deze kritiek een persoonlijk poëticaal standpunt verkondigde, dat zich stilaan verder verwijderde van Walschaps ‘loflied op de eenvoud’, het ‘onvoorwaardelijk geloof in de goedheid van de mens’. Vervreemding, angst, verveling, twijfel zullen de sleutelwoorden voor Michiels’ geprefereerde literatuur worden.

Michiels’ lezingen van *Zwart en wit*, en vooral van *Oproer in Congo* en *De graaf*, schetsen een inzichtelijk beeld van een geleidelijke verwijdering. Michiels zal de volgende jaren het (feiten)verhaal loslaten, niet langer opteren voor een samenhang der gebeurtenissen en een functionele vertelwijze. Walschap heeft jaren later die groeiende distantie betreurd. In een brief aan Jan van den Weghe, gedateerd 7 april 1982, stelde hij over Michiels’ latere experimenteerzucht (vanaf 1957):

Er zit niet alleen iets vals in die kunst. En Michiels, én De Wispelaere hebben ieder met twee 'traditionele' romans bewezen dat zij tot de bonne moyenne behoorden en zijn dan gaan werken, de ene in de franse nouveau-roman-stijl en Ivo in de duitse. Hebt gij één ogenblik, Jan, bij het lezen van die twee, het zo typisch besef dat zelfs uw persoonlijke overtuiging het zwijgen oplegt: dit is echt, dit is groot, dit kan hij alleen?³³

Walschap alludeerde op romans als *Het vonnis*, *Kruistocht der jongelingen* en *De ogenbank*. En hij verwierp *Het afscheid* én het hele oeuvre dat daarna is ontstaan. Michiels raakte in de tweede helft van de jaren vijftig onder de indruk van de nouveau roman in de literatuur, het zéroïsme, het neo-dadaïsme en het abstract expressionisme in de plastische kunst. Voor die vernieuwingsbewegingen had Walschap alleen gevoelens van *dédain*, en hij betreurde de romantheoretische en poëtische verschuiving in het werk van Michiels en De Wispelaere (na *Een eiland worden* en *Mijn levende schaduw*).³⁴

Ik heb proberen aan te geven dat de *Handelsblad*-kritieken over Walschaps romans en verhalen eind jaren veertig en begin jaren vijftig al de kiemen in zich droegen van de nieuwe weg die Michiels zou inslaan. Ze getuigen van het spanningsveld tussen vorm en inhoud, waarin de jonge schrijver zijn eigen pad effende. Of hoe kritieken, en dus het werk van collega-auteurs, door Michiels zijn aangewend om zijn eigen visie op literatuur te ontwikkelen en scherp te stellen.

Literatuur:

Akker, W.J. van den, *Een dichter schreit niet. De poetica van M. Nijhoff*. Utrecht [1985].

Akker, W.J. van den en Dorleijn, G.J., 'Poetica en literatuurgeschiedschrijving'. In: *De nieuwe taalgids* 84 (1991), 6, 508-526.

Anbeek, T., *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*. Amsterdam 1986.

Anbeek, T., *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam 1990 (eerste druk).

Borré, J., *Gerard Walschap. Rebel en missionaris*. Antwerpen 1990.

Bousset, H., *Schrijven aan een opus*, Antwerpen/Amsterdam 1982, pp.43-58.

Bousset, H., *Lezen om te schrijven. Een progressieve en cumulatieve lectuur van Het Boek Alfa van Ivo Michiels*. Amsterdam 1988.

Bousset, H., *Grenzen verleggen. De Vlaamse prozaliteratuur 1970-1986*. I. Trends en II. Profielen. Antwerpen 1988/1990.

Brems, E., *Alles is leugen. De vroege romans van Gerard Walschap*. Antwerpen 1999.

- Bruinsma, E.**, *Louis Paul Boon en het modernisme in Vlaanderen*. Antwerpen 1998 [Boon-studies 8].
- Durnez, G.**, *De Standaard. Het levensverhaal van een Vlaamse krant van 1948 tot de VUM*. Tielt 1993, pp.145-156.
- Hüsgen, L.**, *Nee, maar het gebeurt*. Nijmegen 2003, pp.125-144.
- Kruihof, J.**, *Schrijven in Arcadia. Over het werk van Paul de Wispelaere*. Leiden 1990 [Leidse opstellen 10].
- Melle, L. van**, “Pourquoi cette galopade de livre en livre?”. Maurice Gilliams’ opvattingen over het werk van Gerard Walschap’. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (ter perse, 2005).
- Michiels, I.**, ‘Van Marnix Gijsen naar Jan Albert Goris’. In: *Golfslag* 1 (1946), 7-8, pp.242-244.
- Michiels, I.**, ‘Zwart en wit’. In: *Het Handelsblad*, 29-30 januari 1949.
- Michiels, I.**, ‘Marnix Gijsen: Klaaglied om Agnes’. In: *Het Handelsblad*, 5 februari 1952.
- Michiels, I.**, ‘Ik ben mens zoals gij. Gerard Walschap: *Oproer in Congo*’. In: *Het Handelsblad*, 12 mei 1953.
- Michiels, I.**, ‘Loflied op de eenvoud en de goedheid. Gerard Walschap: *De Graaf*’. In: *Het Handelsblad*, 4 mei 1954.
- Michiels, I.**, ‘Het verzameld werk van de vijfenzeventigjarige Willem Elsschot’. In: *Het Handelsblad*, 14 mei 1957.
- Michiels, I.**, *Het literatuurkritische werk in Het Handelsblad*. B. Nuyens en Y. T’Sjoen (ed.). Gent 2010 (deel 1).
- Nuyens, B.**, ‘Ivo Michiels op een keerpunt: zijn jaren bij *Het Handelsblad* (1948-1957)’. In: *ZL. Literair-historisch tijdschrift* 3 (2003-2004), 3 (april 2004), pp.3-27.
- Raemdonck, B. van**, ‘Experimenten binnen de grenzen van het ernstige. Het brievenarchief van het *Nieuw Vlaams Tijdschrift*’. In: *Epistolaria. Tekstgenetische studies*. [Onder redactie van] Y. T’Sjoen en E. Vanhoutte. Antwerpen 2003, pp.49-66.
- Rees, C.J. van, en Dorleijn, G.J.**, ‘Literatuuropvattingen in het literaire veld: over de integratie van twee benaderingen’. In: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 23 (1994), 2, pp.91-114.
- Rinckhout, E.**, ‘Het einde bestaat niet. Ivo Michiels over schrijven als avontuur van het moment’. In: *De morgen*, 5 december 2001.

Rogiers, F., ‘Terug naar de toekomst’. In: *De morgen*, 29 januari 2003.

Rogiers, F., ‘Het feest van de Bij, het feest van het scheppen, het feest van het doen, het feest van het denken, het feest van het zijn’. In: *Hoger honing. 60 jaar De Bezige Bij*. [Onder redactie van] D. Cartens e.a. Den Haag/Amsterdam 2004, pp.136-151.

Rosseels, M., *Gesprekken met gelovigen en ongelovigen. Van polemieken tot dialoog*. Antwerpen-Utrecht 1967, pp.33-39.

Rover, F. de, ‘Het verhalend proza na 1945’. In: *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis*. [Onder redactie van] G.J. van Bork en N. Laan. Groningen 1986, pp.232-250.

Ruiter, F. en Smulders, W., *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam-Antwerpen 1996.

T’Sjoen, Y., ‘Ivo Michiels als literair criticus’. In: *Revolver* 29 (2003), 4 (maart), pp.90-117.

Vermeulen, J., ‘Tekst en context van Gerard Walschaps “Oproer in Congo”’. In: *Vlaanderen* 47 (1998), 5 (november-december), pp.273-279.

Vos, L. de, Louage, J. en Maes, J.M., *Ivo Michiels: Een Letterwerker aan het Woord*. Hasselt 1980.

Walravens, J., ‘Een nieuw hoofdstuk en een nieuwe bekommernis’. In: *Podium* 8 (1952), pp.291-292.

Walravens, J., *jan biorix*. Brugge 1965.

Walschap, G., *Verzameld werk*. Antwerpen/Amsterdam 1990 (deel 3) en 1991 (deel 4).

Walschap, G., *Brieven 1951-1965 en Brieven 1966-1989* [ed. H. Polis, B. Walschap en C. Walschap]. Amsterdam-Antwerpen 2002.

Weisgerber, J., ‘Walschaps romantheorie: Voorpostgevechten tussen avant-garde en classicisme’. In: *Vlaanderen* 47 (1998), 5 (november-december), pp.250-254.

Westerlinck, A., *Gesprekken met Walschap*. Tweede deel: *Van Soo Moereman tot Het avondmaal*. Hasselt 1973 (tweede druk).

De literatuurkritische opstellen van Ivo Michiels in *Het Handelsblad* (1948-1957) worden in een driedelige teksteditie gepresenteerd. In 2010 is het eerste deel van de kritieken verschenen, in 2011 en 2012 verschijnen delen 2 en 3 in het wetenschappelijke publicatiefonds van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

¹ Walschap 1990, 273-277.

² Weisgerber 1998, 253.

³ Walschap 1990, 294-297.

⁴ Voor de begrippenparen 'tekstextern/tekstintern' en 'expliciete/impliciete' poëtica, zie Van den Akker 1985, 14-26. In deze bijdrage worden de termen 'poëtica' en 'literatuuropvattingen' als synoniemen gebruikt, d.w.z. 'het geheel aan ideeën over doel, functie, aard, middelen, effecten en ontstaan van literatuur'. Van Rees en Dorleijn 1994, 91.

⁵ Brems 1999, 22-24.

⁶ Retrospectief verklaarde Michiels over zijn belangstelling voor het existentialisme: "Ik was in mijn eerste jonge, katholieke, rechtse jaren zeer anti-existentialistisch. Nee, correctie, dat was ik niet. Ik was pro-Albert Camus, pro-Heinrich Böll, pro-Karl Jaspers, maar niet pro-Sartre. Zijn negativisme stond me tegen. Ik zag er geen opening in. Op een bepaald ogenblik schreef de pers dat mijn werken eigenlijk ook existentialistisch waren. Toen riep Jan Walravens: jawel, meneer Michiels, u bent ook een existentialist geworden! Zo zat ik toch nog goed". Rogiers 2004, 150. Vergelijk: Nuyens 2004, 16.

⁷ Nuyens 2004, 15.

⁸ De problematische term 'existentialistische roman' wordt hier gebruikt in de betekenis die Ton Anbeek formuleerde: "het ontluisterend proza", met als kenmerken "1. het ontbreekt de hoofdfiguren aan idealen [...] 2. kenmerkend is ook het anti-intellectualisme [...] 3. [...] de nadruk [ligt] op de lichamelijkheid [...] 4. dit impliceert ook een weinig verheven visie op de liefde". Anbeek 1990, 191-192. Over de Nederlandse existentialistische roman in het Nederlandse literaire klimaat na 1945: De Rover 1986, 232-239, en in een internationale context: Anbeek 1986, 95-103 en Anbeek 1990, 197-199. Er wordt een korte beschouwing aan het sartrianse, nihilistische existentialisme gewijd in Ruiter en Smulders 1996, 272-273. Hier wordt geen onderscheid gemaakt tussen de lijnen Sartre en Camus. Over het problematische karakter van de term 'existentialistische roman' in een Vlaamse context: Walravens 1952 en Walravens 1965, 9-18.

⁹ 'Poetica moet een rol spleen in de literatuurgeschiedschrijving, maar mag niet de hegemonie krijgen'. Van den Akker en Dorleijn 1991, 517.

¹⁰ Zie o.a. Rinckhout 2001 en Rogiers 2003.

¹¹ Hüsken 2003.

¹² Bousset 1988a.

¹³ Bousset 1988b, 53 e.v.

¹⁴ Walschap 2002a, brief 1286, noot 2.

¹⁵ Rosseels 1967, 34.

¹⁶ Nuyens 2004, 20.

¹⁷ Nuyens 2004, 18-19.

¹⁸ Michiels 1957.

¹⁹ 'Orthodoxe kunst-om-de-kunst-ers waren de Van Nu en Straksers eigenlijk niet. Vooral Vermeylen, de woordvoerder, beleed een vaag maar daarom niet minder hartstochtelijk anarchisme en allen streefden bewust naar een culturele heropstanding van ons volk, waaraan zij door de letterkunde hun deel wilden bijdragen. Inhoud echter heeft dit aan hun werk niet gegeven.' Walschap 1990, 245-246.

²⁰ Michiels 1952.

²¹ Michiels 1946.

-
- ²² Van Melle 2004.
- ²³ Michiels 1949.
- ²⁴ Bruinsma 1998, 76-77.
- ²⁵ Borré 1990, 147.
- ²⁶ Borré 1990, 149-152.
- ²⁷ Over het ontstaan van *Oproer in Congo*, zie Westerlinck 1973, 91-92.
- ²⁸ Borré 1990, 154-158.
- ²⁹ Michiels 1953.
- ³⁰ Michiels 1954.
- ³¹ Mogelijk refereerde Walschap aan deze uitspraak in een terugblik: “*De Graaf* is een zeer originele en boeiende novelle. Ze werd door de kritiek wel eens van ‘onwaarschijnlijkheid’ beschuldigd”. Westerlinck 1973, 83.
- ³² Ruiter en Smulders 1996, 273.
- ³³ Walschap 2002b, brief 2121.
- ³⁴ Jacques Kruithof situeert de cesuur in De Wispelaeres oeuvre tien jaar later, meer bepaald na uitgave van *Een dag op het land* (1976), waarin “briefvorm, essay en (autobiografisch) verhaal” een verbinding aangaan. Kruithof 1990, 8-9.